

КАРАХАНДАР ДООРУНДА КОЛДОНУЛГАН ЖАЗУУЛАР ЖӨНҮНДӨ

ДОЦ. З. М. МУСАБАЕВА

КМУнун уйгур факультети жана
БГУнун туркология кафедрасы

Э. К. КУБАТОВ

Кыргыз – түрк манас
университетинин окутуучусу

Жазуу – адам баласынын акыл – эси жараткан рухий байлыктарды кылымдан кылымга, урпактан урпакка жеткирүүчү баа жетпес байланыш куралы, адамзат тарыхындагы эң бийик даражадагы табылгалардын бири .

Бийик рухий байлыкка, бай маданиятка эгедер ар бир элдин өз жазуусу боло тургандыгы дүйнөлүк тарыхтан белгилүү. Жазуулар тил сыяктуу эле ар бир улуттун өзүнө гана энчилүү.

Коомдук – саясий шартка, экономикалык себептерге, рухий ал – абалга байланыштуу кээ бир элдердин жазуулары, атүгүл тилдери дагы унутулуп калат. Орто Азияда колдонулган байыркы түрк битиктери – карахандар доорундагы хроникалар жана тарыхый булактар, хорезм, согд /арамей/, Орхон – Енисей, уйгур жазуулары дал ушундай кейиштүү тагдырга дуушар болгон.

Жазуунун тарыхы – тилибиздин тарыхы. Ошондуктан азыркы түрк тилдеринин калыптануу тарыхын, өнүгүш өзгөчөлүктөрүн үйрөнүүдө жалпы түрк тилдеринин түп атасы дегенге арзыган байыркы түрк жазма адабий тилинин мааниси чон. Бул адабий тилдин башаты деп Карахандар доорундагы жазма тилди айта алабыз.

Карахандар доорундагы адабий тилдин калыптанышына байыркы уйгур тилинин тийгизген таасири жөнүндө А. Н. Баскаков мындай деп жазат: «Древнеуйгурский язык оказал значительное влияние на формирование литературных языков более позднего времени и в первую очередь на язык караханидского государства /XI – XII вв./, а затем на огузо –

кыпчакский литературный язык, хорезм/ХІІ–ХІІІ вв./, чагатайский /ХІІІ–ХІХ вв./, а также на староузбекский /ХV–ХVІ вв./, язык Золотой Орды /ХІІІ–ХІV вв./ (*Баскаков, 1988:48,49*). Бул пикирге жакын ойду башка окумуштуулар да колдошот (*Арат, 1987:398; Тенишев, 1981:266,273*).

Карахандар адабий тилинин түрк дүйнөсүндө канчалык чон мааниге ээ экендигин далилдей турган факт – бул Карахандар адабий тилинин типтүү үлгүсү болгон «Кутадгу билиг» жазылган түрк адабий тили. Бул тил С. Е. Малов жана Курбан Валиердин (*Курбан, 1986:3; Малов, 1951:452; Арзиев, 1996:41*) пикири боюнча алгачкы түрк жазма адабий тили калыптанып, өсүп–өнүгүшүнүн натыйжасында 600 жылдан соң пайда болгон. Кыскасы, «Кутадгу билиг» – карахандар адабий тилинин эң улуу өрнөгү.

Ар бир доордун тили өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрдү, тилдик нормаларды пайда кылат. Демек, Карахандар доорундагы түрк адабий тилине таандык болгон лексика–грамматикалык формалар – ошол доор тилинин инвариант нормалары (*Гухман, 1969:18*). Бул доордогу түрк жазма адабий тилинин туу чокусу деп эсептелген «Кутадгу билигдин» тили өзүнүн коммуникативдик мүмкүнчүлүгү жана сөз байлыгы боюнча чексиз. Бул тил бай тилдик сөздүк катмарга, сөз айкаштарына ээ болуп, алар Карахандар доорундагы тилдик байлыкты чагылдырган жана жалпы түрк тилинин сөздүк составын камтыган. Карахандар адабий тилинин коомдук колдонулуу чөйрөсүнүн абдан көп болгондугу (*Дешериев, 1976:109,135*) ал тилдин сөздүк катмарынын тынымсыз байып туруусун камсыз кылган. Карахандар доорундагы тилдин сөздүк курамын иликтегенибизде түпкү түркий сөздөрдүн, орток түрк сөздөрүнүн жана терминдердин орун алгандыгын көрөбүз. Булар – түрк элдерине тиешелүү болгон орток коомдук–тарыхый, ошондой эле лингвистикалык багыттагы теориялык проблемаларды тарыхый–салыштырма усул негизинде жалпы түркологиялык планда иликтене турган изилдөөлөрдүн объектиси (*Мусаев, 1975*).

Октябрь Революциясынан кийинки доордо пайда болгон коомдук–тарыхый процесстер «...түркий тилдердин сөздүк структурасын түп тамырынан бери өзгөртүп жиберди» (*Баскаков, 1972:77*) деп белгилүү түрколог Баскаков жазгандай, бул биздин жана башкалардын баба тилибизге жасаган кайдыгерлик мамилебизди айкын көрсөтүп турат. Натыйжада Карахандар доорундагы бир адабий тилдин негизинде таралган түрк тилдери

азыркы күндө «бири – бирин котормочунун жардамы менен түшүнүү денгээлине» жетти. Бул трагедиядан кутулуш үчүн жалпы түшүнүктөгү орток адабий тил түзүүгө умтулуубуз керек. Бул орток адабий тил жасалма тил болбостон табигый баба тилге жакын тил болуусу зарыл. Ал үчүн тилчи – окумуштууларыбыз Карахандар доорундагы жазма эстеликтерди жалпылап, алардын тилдик өзгөчөлүктөрү боюнча так изилдөөлөр жүргүзүүсү керек.

Тарыхый маалыматтарга карай турган болсок, түрк кагандарынын ичиндеги эң данктуу инсандардын бардыгы жазуу маселесине чоң көңүл бөлгөндүгүн байкайбыз. Мисалы, байыркы түрк жазууларын мыкты билген окумуштуу В. В. Радловдун жазганына караганда, VII кылымда Могилян кагандын атасы Элтирис каган такка келгенден кийин кытай тарбиясын алган окумуштуу вазири Тонюкуктун сунушу боюнча түрк каганатынын мамлекеттик расмий жазуусу катарында түрк руний жазуусун кабыл алган. Бул жөнүндөгү маалыматты Тонюкукка арналып коюлган таштагы жазуулардан көрүүгө болот. Ал эми Темирлан уйгур жазуусун мамлекеттик расмий жазуу деп жарыялаган. Ислам динин кабыл алган Карахандар династиясын негиздөөчүлөрүнүн бири Арслан Бугра Карахан араб жазуусунун Карахандар мамлекетинде расмий жазуу катары калыптанышына негиз салган. Бул далилдерден Карахандар доорунда колдонулган жазуулардын тарыхын үйрөнүү менен түрк элдеринде жайылган диндердин да таралыш тарыхын билүүгө жардам берерин байкайбыз. Чыгыш жана Батыш Түркстанда колдонулган уйгур жазуусунун негизин арамей /сирия/ алфавити түзгөн. Бул жазуу менен бирге түрк элдерине христиан дини да таралган.

V кылымда Византия мамлекетинен куулган христиандар бул аймакта несториан динин биздин аймакка жайылтышкан. Алар өздөрүнүн дини менен бирге сирия жазуусунда жазылган диний китептерди түрк урууларына таратышкан. Бирок ошого карабастан түрк элдери уйгур жазуусун арамей жазуусунун негизинде түзүп, ага чоң реформа жүргүзүү менен аны өнүктүрүшкөн: 1) сирия алфавитиндеги 32 тамганын ордуна 17 гана тамганы колдонушкан;

2) сирия жазуусу оңдон солго жазылса, түрк элдери аны тескерисинче солдон оңго карай жазышкан ж.б.

Натыйжада өзүнүн келип чыгуу булагына, тамгалардын графикасына, жазылыш принциптерине карабай өз алдынча бир

түрк жазуусу – «уйгур алфавити» пайда болот. Тарыхый далилдерге караганда, араб жазуусу сирия жазуусунан пайда болгон, ошондуктан уйгур жазуусунда ар бир тамга сөздөгү ордуна карата үч түрдүү вариантта /сөз башы, сөз ортосу, сөз аягы/ жазылат. Араб алфавитинде бул тамгалардын төртүнчү өз алдынча тургандагы варианты да колдонулат. Демек, карахандар доорунда колдонулган бул эки жазуу /уйгур, араб/ жалпы принциптери боюнча окшош. Уйгур алфавитиндеги түрк тилдерине ылайыксыз кээ бир тамгалар алынып ташталган, бирок түрк тилдеринин олуттуу өзгөчөлүгүн белгилей турган кээ бир фонемалар /г, ч, п, н/ үчүн атайын тамгалар кабыл алынган эмес. Бул фонемалар аларга жакын болгон тыбыштар белгиленүүчү тамгалар аркылуу туюнтулган. Мисалы, уйгур алфавитинде 4 тамга түрк тилиндеги 8 үндүү /а, э, и, ы, о, у, ө, ү/ тыбышты белгилөө үчүн, 13 тамга – 20 үнсүз тыбышты белгилөө үчүн колдонулгандыгы жогорку пикирибизге далил боло алат. Ошондуктан уйгур жазуусунда жазылган эстеликтердеги сөздөрдүн фонетикалык жактан так окулушу бир топ чаташтырууларды туудурган. Ошол себептен болсо керек, XI кылымдын улуу жемиши болгон «Кутадгу билиг» дастанынын тилине алгач баа берген В. В. Радлов дагы кээ бир катамыктарга жол койгон. Бул түркологдор тарабынан байыркы жазуу системабыздын салыштырма жол менен терең изилденбегендиктин натыйжасы болсо керек.

Карахандар тарыхынын, тилинин чечилбеген маселелерин изилдөөдө ошол доордо колдонулган жазуулар бирден бир «алтын ачкыч» катары кызмат кылат. Себеби орто кылымдарда түрк элдери колдонулган жазуулар болбогондо Караханиддер династиясынын тарыхы да, адабий тили да болбойт эле. Ошондуктан түрк элдеринин байыркы, орто кылымдагы тарыхына кызыккан окумуштуулардын түрк элдери колдонгон жазууларга болгон кызыгуусу эч качан актуалдуулугун жоготкон эмес. Мисалы, Орхон–Енисей жазуусу мурдараак колдонулганбы же уйгур жазуусу мурда колдонулганбы? деген суроо боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуулар бул жазуулардын көп кылымдар бою жанаша колдонулгандыгын белгилешет.

Түрк руникалык жазуусу Монголияда, Борбордук Азияда, кийинчирээк Тукью түрктөрү жашаган жерлерде кеңири колдонулса, уйгур жазуусу уйгурлар жашаган аймактарда жана алардын таасири астында болгон өлкөлөрдө колдонулган. Бир эле

убакта түрк руникалык жазуусу жана уйгур жазуусу менен жазылган тарыхый эстеликтер кездешет. Мындай эстелик Түндүк Монголиянын Кара – Балгасун шаарынын калдыктарынан табылган. Бул ташка чегилип жазылган эстелик 784 – жылдарга таандык. Бир эле мезгилде эки түрк алфавити менен бир ташка жазылган бул эстелик VIII кылымда түрк элдери арасында эки алфавиттин бирдей коомдук кызмат аткаргандыгын далилдейт. Карахандар династиясы гүлдөгөн доордо бүткүл Азияга уйгур жазуусу кеңири тараган. Бул жазууну Кытай, Византия, ислам мамлекеттеринде да колдоно билишкен. Бул өлкөлөрдүн акимдери түрк элдерине жазган расмий документтерди ошол жазуулар менен жазышкан. Карахандар бийлиги кыйрагандан кийин да бул жазуу тез эле колдонуудан чыгып калбастан, түрк элдеринин ортосунда жашоосун улантып келген. Мисалы, XIV кылымда жазылган Темир Кутлуг жана Токтомуш хандардын жарлыктары уйгур жазуусу менен түрк тилинде жазылган. Ал эми Тимурийлер династиясынын негиздөөчүсү Аксак Темир уйгур жазуусун мамлекеттик расмий жазуу деп жарыялаган. Бул жазуу XV кылымга чейинки Түркстанда расмий жазуу иретинде колдонулган. Данктуу Бабурхандын атасы – Омер Шейхтин мезгилинде 1429 – жылы жазылган жарлыктар да уйгур ариби менен бекеринен жазылбаса керек.

XV кылымда Орто Азияда уйгур жазуусу жазма адабиятта кеңири колдонулуп, «Ми ражинаме», «Таскирайи авлия», «Бахтияр наме» сыяктуу белгилүү чыгармалар жазылган. Уйгур алфавитиндеги эстеликтердин эң акыркылары XVIII кылымдын башына туура келет. Бул кылымдан кийинки уйгур жазуусунда жазылган эстеликтер азырынча табыла элек. Ислам дини менен бирге келген араб жазуусу уйгур жазуусун акырындык менен сүрүп чыгара баштайт. Акырында уйгур жазуусу буддизм динин тутунган уйгурлар арасында гана сакталып калат. Азыркы доордо түрк элдеринин арасында бул жазуу колдонулбай калгандыгына карабастан уйгур жазуусу «өлүү жазуу» деп эсептелинбейт. Себеби азыркы кезде бул жазууну монголдор, калмактар, манжурлар өздөрүнүн улуттук жазуусу катары колдонушууда.

Ислам дини менен бирге арабдар өздөрүнүн ыйык китеби «Куран» жазылган жазууну алып келет. X кылымдан тартып ислам дини өкүмдар дин даражасына жеткенден кийин араб жазуусунун уйгур жазуусу менен болгон тен тайлашуусуна чекит коюлат.

«Кутадгу билиг» таза түрк тилинде жазылган /дастанда араб—фарс сөздөрүнүн саны 100 дөн ашпайт/ (*Заки Валигу, 1923:14*). Бизге маалым болгон китептердин эң алгачкысы деп эсептелинген бул китептин дүйнө жүзүндө үч нускасы азыркы күнгө чейин сакталган. Алардын 1439— жылы Түндүк Афганистандын Герат шаарында уйгур жазуусуна көчүрүлгөн нускасы азыркы Вена шаарындагы падыша китепканасында сакталууда.

Бул дастандын калган эки нускасы араб жазуусунда жазылгандыгы араб жазуусунун ошол эле доордо илим, билимдин, маданияттын, адабияттын жана искусствонун жазуусу болгондугун көрсөтөт. Жада калса, уйгур жазуусунда жазылган «Кутадгу билиг» дастанынын кийинки кылымда көчүрүлгөн нускаларындагы аяттар жана арапча түшүнүктөр бекеринен араб жазуусу менен жазылбаса керек.

Араб жазуусунун түрлөрү абдан көп. Алардын ичинен байыркы доордон бери колдонулуп келген төмөнкүдөй кат нускалары бар: «калий, тавке», насталик, сулис, насх, кувий, рука», шикаста, талик» ж.б. Бул кат нускаларынын ар бири өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө жана колдонуу чөйрөсүнө ээ. Мисалы, кувий менен сулис каттары башка кат формаларына караганда окулушу, жазылышынын бир кыйла татаалдыгы менен айырмаланат. Бул кат нускалары көбүнчө чоң — чоң имараттарга, архитектуралык эстеликтерге жазылып, алардын курулган тарыхый жылдарын /араб алфавитиндеги 28 тамгалар тыбышты гана билдирбестен, сандык мааниге да ээ болгон/ белгилөө үчүн колдонулган. Мунун негизги себеби ислам дини сүрөт тартууга тыюу салгандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал эми сүрөт чийүү, кооздоо — жасалгалоо, даталарын белгилөө иштери ошол жазуулар жана алардын кооздугу менен жүзөгө ашырылган (*Ушур, 1996:2*).

Бул каттардын колдонулушундагы дагы бир өзгөчөлүк каттардын таралыш аймагынын ар түрдүүлүгүндө. Мисалы, тез жазууга ыңгайлуу деп эсептелинген рика жазуусун расмий жазуу катары Түркияда көп убакыт бою колдонушкан (*Али Рахим, 1924:45*). Ал эми насталик жазуусу араб каттарынын ичинде окулушундагы жөнөкөйлүгү жана кооздугу менен айырмалангандыктан, ал Орто Азия жана Кавказда расмий жазуу катары кабыл алынган. Насталик жазуусу келип чыгышы боюнча эки кат нускасынын : насх жана талик каттарынын биригүүсүнүн натыйжасында пайда болгон. Карахандар доорунда жазылган 1000 жылдык рухий

мурастарыбыз да ошол жазуу менен жазылган. Мисалы, бул доордун даңктуу эстеликтери болгон Махмут Кашкаринин, Жусуп Баласагындын, Ахмет Югнакинин чыгармалары ошол кат формасында жазылган. Андан тышкары табият, саясат, химия, астрономия, география ж.б. илимдердин тарыхы жөнүндө баалуу маалыматтар берүүчү булактар да ошол жазуу менен сакталып калган. Демек, Карахандардын улуу тарыхый мурастарын изилдөө үчүн ошол доордо колдонулган уйгур, араб жазууларын терең үйрөнүүбүз талап кылынат. Түрк эдеринин көп кылымдык маданияты, рухий байлыгы, чыгармачылык таланты ошол жазууларда чагылдырылган. Ошондуктан, келечектеги илимпоздорубуз Карахандар доорундагы адабий мурастарды окуп, аларды өнүмдүү пайдалана алуусу үчүн түрк маданиятынын «Алтын доору» деп эсептелинген бул доордун баа жеткис булактарын түшүнүшү үчүн жазуунун тарыхы боюнча билим берүүнү күчөтүүбүз зарыл.

Түрк тилдеринде сүйлөөчү элдердин калыптаныш процесси XV кылымга туура келет (*Бегматов, 1985:59*). Карахандар мамлекетинде жашаган калк түрдүү элдерден жана түрдүү доорлорго тиешелүү этникалык топтордон турган. Тарыхый маалыматтар жана окумуштуулардын пикири боюнча, «...Карахандардын кол астындагы өлкөлөрдө жашаган элдер төмөнкүлөр болгон:

1) Маавраунахирде байыркы замандан бери жашап, дыйканчылык менен кесиптенген жергиликтүү эл;

2) V—VIII—кылымдарда Кашкарга, Фергана, Ташкент, Зарафшан өрөөндөрүнө келип, отурукташкан, жарым көчмөнчүлүктө жашаган карлуктар;

3) VIII—X кылымдарда Жети—Сууда, Чыгыш Түркстанда жашаган түрк элдери» (*Бегматов, 1985:60*) .

Ошентип, Карахандар адабий тилинин калыптануусунда карлуктардын тили басымдуу роль ойногон. Бул адабий тилдин калыптаныш мезгили катары кээ бир окумуштуулар IX—X кылымдарды (*Шониязов, 1962:480*) көрсөтсө, кээ бирлери X—XI кылымдарды эсептешет (*Баскаков, 1961:170*).

Карахандар бийликте турган доордо түрк тили өнүгүп, элдик тилден адабий тил даражасына көтөрүлгөн. Бул тилде «Кутадгу билиг»/XI к./, Дивани лугат—ит—түрк»/XI к./, Ахмед Югнакинин

«Хиббатул — хакайик»/XII к./, Рабгузинин «Киссасуль анбия»/XIV к./, «Тафир», «Мирнаме» чыгармаларынын котормолору жазылган. Карахандар мамлекетинин тили «Более поздний вариант этого карлукско — уйгурского литературного языка — «тюрки» получает свое развитие сначала в Хорезме, позднее в улусе Джучи — в Золотой Орде и у мамлюков в Египте, а также в улусе Чагатае» (Строй, 1989). Ал эми чагатай тилинин өсүп өнүгүүсүн Баскаков үч доорго бөлөт : Эрте чагатай доору / XIV кылымдан XV кылымдын I — жарымына чейин/; Классикалык чагатай тил доору / XV кылымдын II — жарымынан XVI кылымдын I — жарымына чейин/; А. Навоинин, Бабурдун, Шайбанихандын, Мухаммед Салихтин чыгармалары кирет; Соңку чагатай тил доору / XVI кылымдын II — жарымынан XIX кылымга чейин/.

Демек, Карахандар жана анын уландысы болгон Чагатай доорундагы жазма эстеликтерди окууну, ал материалдар боюнча ой жүгүртүүнү келечектеги тюркологдорго үйрөтө албасак, биздин тюркология факультеттеринде билим алып жаткан студенттерди тамырынан ажыраткан болобуз. Бүгүнкү тюркология илиминде коюлуп жаткан проблемалар, чечилбеген маселелер өткөндөгү мурастарды ар тараптан үйрөнүүбүздү талап кылат. Карахандар доорундагы рухий мурастарыбызды үйрөнүү, изилдөө, алардагы алдыңкы идеяларды эл журтка жеткирүү үчүн тарыхый жазууларыбызды мыкты билишибиз керек. Биз өткөндөгү мурастарыбызды канчалык терең билсек, бүгүнкү күнүбүздүн маанисин, кадыр — баркын ошончолук түшүнө алабыз.

Орус революционер — демократтарынын бири болгон Н. Г. Чернышевскийдин «өткөндү унутпа, өткөн — келечектин устаты» деген сөзүндө да жогору айтылгандай чоң маани жатат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- АРАТ Р. Р., (1987), Уйгур түркчесинин түрк тарихиндеги йери. //Макалелер, Жилт I, Анкара.
- АРЗИЕВ Р., (1996), «Кутадгу билиг» ва унн лексико — стилистикилик алахидиликлири, Алмута.
- БАСКАКОВ Н. А., (1961), Тюркские языки, М.
- БАСКАКОВ Н. А., (1972), Двужычие и проблема взаимопроникновения различных уровней при

- взаимодействии языков.**//Проблемы двуязычия и многоязычия, М.
- БАСКАКОВ Н. А., Гаджиева Н.З., Кузнецов П. И., Соколов С. А., Теоретические проблемы и вопросы по тюркскому языкознанию.// «СТ», 1981, №2.
- БАСКАКОВ Н. А., (1988), **Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация**, Ашхабад.
- БЕГМАТОВ Э., (1985), **Хозирги узбек адабий тилининг лексик катдамлари**, Тошкент.
- ГУХМАН М. М., Семенюк Н. Н., (1969), **О национальном аспекте рассмотрения немецкого литературного языка. В сб.: Норма и социальная дифференциация языка**, М.
- ДЕШЕРИЕВ. Ю. Д., (1976), **Развитие общественных функций литературных языков народов СССР в советскую эпоху**, М.
- ЗАКИ ВАЛИДИ., (1923), **Түрк ва татар тарихи**, Казан.
- КУРБАН В., (1986), **Бизниң тарихий йазиклеримиз**, Урүмчи.
- МАЛОВ С. Е., (1951), **Памятники древнетюркской письменности**, М.;Л., Изд., АН СССР.
- МУСАЕВ К. М., (1975), **Лексика тюркских языков в сравнительном освещении**, М.
- РАХИМ А., АЗИЗ. Э., (1924), **Татар адабияты тарыхы**, I—том, Байыркы доор, Казан.
- СТРОЙ УЙГУРСКОГО ЯЗЫКА**, (1989), Алма – Ата.
- ТЕНИШЕВ Э. Р., (1981), **О наддиалектной природе языка караханидско–уйгурских письменных памятников.**/ Типы наддиалектных форм языка, М.
- УШУР А., (1996), **Уйгур хаттотлиги**, Ш.
- ШОНИЯЗОВ К., (1962), **Карлук кабиласы ва унинг тили хаккида ойрим мулахазалар**//**Адабиятшунаслик ва тилшунаслик масалалари**, 4 китоб, Тошкент.